

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Науково-дослідний центр орієнталістики імені Омеляна Пріцака

Норман Голб
**Полеміка довкола рукописів
Мертвого моря:
як вона виникла і до чого привела**

Київ – 2013

Норман Голб

**ПОЛЕМІКА ДОВКОЛА
РУКОПИСІВ МЕРТВОГО МОРЯ:
ЯК ВОНА ВИНИКЛА
І ДО ЧОГО ПРИВЕЛА**

Київ — 2013

Голб, Н.

Полеміка довкола рукописів Мертвого моря: як вона виникла і до чого привела. – К.: Видавничо-поліграфічний центр НаУКМА, 2013. – 20 с.

Публічна лекція, прочитана 18 вересня 2006 року
в Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

Переклад з англійської **Світлани Семенової**

Науковий редактор – кандидат історичних наук
Віталій Черноіваненко

На 1-й сторінці обкладинки зображено світліну копії з Арки Тита в Римі, що зберігається в тель-авівському Музеї діаспори (запозичено з commons.wikimedia.org); на 4-й сторінці обкладинки поміщено світліну Нормана Голба (news.uchicago.edu).

*Це видання стало можливим завдяки фінансовій підтримці
Києво-Могилянської Фундації Америки.*

ISBN 978-966-2410-39-6

© НаУКМА, Науково-дослідний центр
орієнталістики імені О. Прицака
© Норман Голб

Полеміка довкола рукописів Мертвого моря: як вона виникла і до чого привела¹

Президенте Брюховецький, професоре Щербак і професоре Залізник, пані й панове, дозвольте зазначити, що для мене велика честь бути тут. Передусім тому, що мої батьки народилися в Україні: мій батько походить з Білої Церкви, а мати — з Бердичева. По-друге, мене вабила сюди славетна учена традиція цієї землі, чудовим представником якої був мій давній друг і співавтор професор Омелян Прицак. Зрештою, відколи в 1960-ті роки я вперше побачив в бібліотеці Кембриджського університету документ з юдейської генізи, написаний у Києві тисячу років тому, я присягнувся колись приїхати в це місто з моєю дружиною Рут, аби ступити на землю його найбільш давніх кварталів — і от нарешті, через сорок років, я несподівано отримав змогу це здійснити.

Перейдімо тепер до теми нашої лекції.

Останні п'ятдесят років позначилися помітним зростанням зацікавлення до єврейських рукописів та їхнього впливу на нашу обізнаність у царині давньої історії. Безумовно, найбільшу роль у цьому зіграло виявлення рукописів Мертвого моря, що цілком природно, адже жителі багатьох країн у цілому світі відчували свою спорідненість зі змістом цих текстів — як з релігійних, так і суто гуманістичних причин. Це спричинило те, що за останні десятиріччя чимало науковців і студентів замислились над тим, які ж відкриття чекають на них після уважного ознайомлення з давніми єврейським рукописами — як тими, що ніколи раніше не були опубліковані, так і тими, що були затавровані колись історичною думкою

¹ Оригінальний текст опублікований у щорічнику «Judaica Ukrainica», т. 1 (2012), с. 409–425. Е-версія: <http://judaicaukrainica.ukma.edu.ua/content/volume-i-2012>

як підробки чи перекручення. Під час інших двох відкритих лекцій ми розглянемо найбільш значущі тексти з останньої групи, а наразі зосередимося на захопливій і в той самий час вельми суперечливій темі. Мова піде про рукописи Мертвого моря і ті суперечки, що на сьогодні довкола них вирують.

Я дуже радий бачити, що тема рукописів Мертвого моря пробуджує постійну цікавість в освіченої публіки. На додачу до тих причин, про які я щойно згадував, принаймні ще два значущі чинники зумовили цей інтерес. Передусім це сама сенсаційність відкриття семи стародавніх пергаментних сувоїв, схованих у печерах поруч із Хірбét-Кумраном в Юдейській пустелі², і фрагментів сотень інших сувоїв, знайдених під час довгих та копітких археологічних робіт у наступні десятиліття. Крім того, цьому посприяла безперечна харизма славетних археологів, які розробили значущу теорію для пояснення зробленого ними відкриття, виходячи з самих лише семи пергаментних сувоїв. Відповідно до цієї теорії (яку ми назвемо традиційною теорією походження рукописів Мертвого моря), ці манускрипти містять писання нечисленної благочесливої секти, яку прийнято вважати сектою есеїв, що начебто оселилася в Хірбет-Кумрані. Вважається, що саме члени цієї секти створили та скопіювали тексти, що їх пізніше сховали в печерах на захід і північ від поселення з огляду на загрозу нападу римських військ.

Ця теорія — сама по собі захоплива і ледь не релігійного стибу — безумовно, мусила справити значний вплив на такі царини, як історія ідей та історія релігійної думки. Зокрема, позаяк деякі з рукописів містили постулати, що перегукувалися з певними пасажами з пізніше створеного Нового Заповіту, широкого поширення набула думка про те, що секта есеїв сформувала фактично раннє християнство. Безсумнівно, саме цей аспект теорії зробив її популярною серед широких кіл і зумовив її перетворення ледь не в догму, яку пропагували енциклопедії, музейні каталоги, підручники та навіть наукові журнали та докторські дисертації. І дійсно, у 1980 році навряд чи хоч один науковець-фахівець з античності не вважав кумрано-есеїську теорію неспростовною істиною.

² Див. фото 1 наприкінці лекції.

Та за останні двадцять років ситуація докорінно змінилася. З-поміж дослідників точаться жорсткі дискусії стосовно авторства цих рукописів і та їхнього змісту. Коли ж укорінилася нова теорія походження сувоїв, діаметрально протилежна кумрано-есеїській, цей конфлікт посприяв появі наступної хвилі інтересу до дослідження рукописів.

Згідно з новою теорією, Кумран не був сектантським осередком, а самі рукописи слід вважати писемними свідченнями раніше невідомого, але надзвичайно значущого епізоду юдейського повстання проти Риму: ці писання належали не дрібній секті, а багатом різноманітним групам палестинських юдеїв і були частиною значної колекції, зібраної з різних бібліотек Єрусалима та разом з іншими коштовними речами схованої в багатьох таємних сховах Юдейської пустелі під час облоги Єрусалима римлянами в 70 році н.е. Ми назвемо цю теорією єрусалимською.

Залежно від того, до якої теорії ми звернемося, зазначені два шляхи можуть привести нас до дуже відмінних висновків щодо того періоду, коли на теренах Палестини зароджувалися дві великі релігії — раббіністичний юдаїзм і раннє християнство. Ці релігії, ясна річ, відтоді й аж до сьогоднішнього дня відіграють значущу роль у сучасному світі.

За мить я стисло розповім вам про історію цієї полеміки і познайомлю вас із деякими поточними дослідженнями. Та спочатку я мушу торкнутися одного важливого питання, яке варто надалі враховувати. І це питання лежить у площині етики.

На жаль, на сьогодні дослідники рукописів поділені на два опозиційні табори, згруповані навколо двох теорій, що, зокрема, виливається в доволі непродуктивне протистояння між науковцями з усієї міжнародної спільноти. Демонстрації сувоїв, які влаштовують прихильники традиційної теорії, так само як і презентації, що супроводжують офіційні екскурсії по поселенню Хірбет-Кумрану, завжди обстоюють традиційну кумрано-есеїську теорію, нехтуючи бодай найменшими згадками про артефакти чи рукописи, які цій теорії суперечать. На наукових конференціях, метою яких є обговорення манускриптів, зазвичай (за кількома винятками, про які мова піде далі) водночас не присутні ключові представники обох шкіл,

які напевне вступили б у серйозні дебати, натомість на кожній конференції радше переважають прихильники першої чи другої теорії.

Зростаюча поляризація ідей призвела до нинішньої ситуації, коли особиста ворожнеча подекуди затьмарює науку навіть на міжнародних конференціях та на шпальтах шанованих періодичних видань. Між тим, коли серед археологів й інших науковців обізнаність у царині *змісту* сувоїв Мертвого моря покращилася, а розуміння дійсної матеріальної природи Хірбет-Кумрану зросло, ці знання ввійшли в протиріччя з грізним колосом, а саме з пієтетом, що його багато хто природно відчуває до ідей шанованих науковців і викладачів, які в більшості вже полишили цей світ. Іронія цієї ситуації полягає в тому, що мова йде не про аномальні чи химерні результати, отримані під час подальших досліджень, а радше про переосмислення, аналогічні за своїм характером з тими, що відбулися за останні кілька століть у багатьох інших галузях науки, і які часто в результаті призводили до перегляду ідей навіть найбільш шанованих учених минулого.

Давайте звернемося до того, що кажуть нам факти.

Хірбет-Кумран — це велике плоскогір'я поруч із кількома печерами, в яких було знайдено сувої. Від часу перших тутешніх розкопок у 1950 році його витлумачували як місце «поселення секти, що створила сувої». Для відвідувачів було встановлено таблички, які позначали окремі місця розкопок: «скрипторіум» в одному місці³, «їдальня» в іншому, а також «приміщення для зібрання», «купальні для ритуальних занурень» тощо. Це підсилювало враження, начебто тут мешкали подібні до монахів есеї чи якась споріднена з ними спільнота.

«Устав громади», один із семи сувоїв, знайдених у 1947 році, дійсно виражав низку ідей, що нагадують доктрини, притаманні юдейській секті есеїв, про яку згадували в першому столітті Філон Олександрійський і Йосиф Флавій. У тому ж сторіччі Пліній Старший описав секту есеїв, члени якої давали обітницю безшлюбності й проживали поруч із Мертвим морем десь на північ від Ейн-Геді. Тож від початку розкопок здавалося цілком слушним припустити, що решта знайдених тут нечисленних манускриптів також нале-

³ Див. фото 2 наприкінці лекції.

жить есеям, і що останні мешкали неподалік від місцезнаходження перших рукописів — а саме в Хірбет-Кумрані, достеменно заселеному місці, найближчому як до тієї печери, де відшукали перші сім манускриптів, так і інших, де пізніше знайшли решту сувоїв. Ось переклад того, що стосовно цього стверджував Пліній:

На західному березі Мертвого моря, подалі від згубних випаровувань узбережжя, мешкають усамітнені есеї — плем'я, славетне з-поміж усіх інших племен світу тим, що не має у них жінок, вони відкидають всі статеві бажання, не знають грошей, а товариство їм складають самі лише пальми. День за днем юрма біженців вливається в їхні ряди, і зростає плем'я за рахунок численних людей, що втомилися від життя та, довірившись звивистим шляхам долі, примандрували сюди, аби прийняти звичаї есеїв. І так триває безліч віків... народ, в якому ніхто не народжується, існує вічно: отак огида до життя одних людей стає живодайною силою для інших.

Однак, у 1950–1951 роках, коли вперше була сформульована теорія щодо розташування в Хірбет-Кумрані поселення безшлюбних есеїв, ніхто й не здогадувався, що *жодний із сувоїв Мертвого моря не підтримує доктрину celibату*. Слід враховувати, що наразі всі рукописи вже опубліковано.

Та через брак цих даних деякі науковці вже на початку 1950-х років дійшли висновку, що ті, кого вони назвали «есеїськими монахами», мешкали та писали сувої в поселенні Хірбет-Кумрану, яке витлумачували як (цитую) «есеїський монастир». Стверджувалося, що під час облоги та подальшого завоювання міста римськими військами в 69 чи 70 році н.е. (протягом Першого антиримського повстання юдеїв) члени секти спішно зібрали й сховали рукописи в печерах на захід і північ від поселення. Проте, оскільки Пліній стверджує, що і Єрусалим, і Ейн-Геді на той час уже були зруйновані, з його повідомлення про есеїв, які мешкають на північ від Ейн-Геді, випливає, що неподалік Ейн-Геді після війни оселилися як біженці саме члени *єрусалимської* есеїської громади. (Йосиф Флавій повідомляє, що есеїська громада проживала в Єрусалимі до і під час повстання 67–73 років н.е.). Ані твори Плінія, ані жодне з тверджень Йосифа Флавія не дають підстав вважати, що мешканцями Хірбет-Кумрану *впродовж* війни були есеї.

Натомість, за двадцять років, що пройшли з моменту відкриття перших семи сувоїв і первинного формулювання есейської теорії, з'ясувалася велика кількість фактів, які помалу продемонстрували, — як це часто буває в царині історії науки й освіти, — що попередня теорія становила наукову помилку, яку зумовило поспішне формулювання теорії *на ранніх етапах* розкопок і досліджень, а не після виявлення та критичної оцінки всієї наявної сукупності даних.

Археологічні розкопки команди під керівництвом отця Ролана де Во, що відбулися на початку 1950-х років, виявили в Кумрані всі ознаки розвинутого *військового* поселення із залишками фортифікаційних споруд, захисної стіни і системи резервуарів, здатної забезпечувати водою понад 700 осіб протягом усіх восьми місяців сезону посухи в Юдейській пустелі — а отже, і у випадку облоги.

Ще більше суперечили уявленням про безшлюбну й миролюбну аскетичну громаду жіночі поховання, знайдені поруч із чоловічими на розміщеному біля городища давньому цвинтарі на тисячу могил. Самі могили розташовувалися рядами, без жодних відмінностей в оздобленні, що характерно для воєнних поховань, створених після битви.

Крім того, розкопки виявили комплекс укріплених, ладно збудованих кам'яних споруд, серед яких вирізнялася зміцнена захисна вежа, верхівка якої була вдалою стратегічною позицією — з неї відкривався вид на північну частину регіону Мертвого моря, що сягав аж до Махерона, юдейського укріплення династії Хасмонейів на річці Йордан, яке час від часу використовувалося в період між 130 роком до н.е. аж до 72 року н.е., доки наприкінці Першого повстання його не захопили римляни.

Отець де Во, керівник археологічних робіт у городищі Хірбет-Кумрану, власноруч описав свідoctва запеклої битви, що відбулася тут між римськими силами, що наступали, та єврейськими захисниками, які були зрештою переможені римлянами; він також стверджував, що, захопивши Кумран, римляни самі використовували його як (цитую дослівно) «бастіон» принаймні до завершення війни в 74 році н.е.

Одне слово, Кумран має характерні ознаки фортеці — одного з численних укріплень, збудованих за часів династії Хасмонейів (себ-

то Маккавеїв) у другому й першому століттях до н.е., аби захистити Єрусалим від нападів чужоземних військ. Абсурдно гадати, що подібне стратегічно важливе місце протягом цього періоду чи тим більше під час самої війни могло належати такій миролюбній секті, як есеї. Пліній називає есеїв «юрмою біженців» і наголошує, що вони вели аскетичне життя в оточенні «самих лише пальм» — і напевно чи цей опис годиться для міцних кам'яних споруд кумранської фортеці.

З урахуванням зазначеного ми переходимо до сувою, який усе більше дослідників вважають за найбільш важливий кумранський манускрипт. Мова йде про «**Мідний сувій**», єдиний текст дійсно *документального* характеру з усіх знайдених у печерах. Цей сувій вміщує виключно описи скарбів і артефактів, схованих у різних місцях Юдейської пустелі. В одному стовпчику автор зазначає, що один із коштовних предметів закопано «на шляху від Єрихона до Сехахи» — і в тексті сувою це не єдина згадка про конкретні місцевості в Юдейській пустелі. Наприкінці останнього стовпчика автор повідомляє, що в певному місці можна відшукати «копію цього документа».

Отже, рукопис, з якого зроблено копію, є *автографом*. Особливості почерку й характеру письма, згадка про інший примірник списку та використання численних топонімів — усе це свідчить про те, що «Мідний сувій» дійсно є авторським оригіналом, в якому вбачали достатню цінність, аби зробити з нього дублікат, а потім сховати: це особливо цінний манускрипт, непідробний автограф документального характеру.

Згадка про *Єрихон*, з іншого боку, відсилає нас до повідомлень про знайдені у третьому й дев'ятому століттях поруч із цим місцем юдейські рукописи. Зокрема, Оріген у третьому столітті стверджував, що сувій, використаний ним для його відомого видання Біблії, званого під назвою «Гексапла», було знайдено разом з іншими юдейськими⁴ суvoями «в глечичку поруч з Єрихоном». А в дев'ятому столітті несторіанський архієпископ Тимофій описував виявлення «в печері поблизу Єрихона» численних юдейських рукописів, включаючи чимало не біблійних юдейських поетичних текстів.

⁴ Івритомовними.

Уся ця сукупність свідчень безсумнівно вказує на те, що скопонування рукописів було явищем набагато більш поширеним, аніж це припускала кумрано-есеїська теорія. Текст «Мідного сувою» містить щонайменше *вісім* фрагментів, де мова йде про *сувої* (*сефарін*) чи *писання* (*кетавін*), сховані разом з іншими артефактами, в більшості виготовленими зі срібла та золота. У рукописі зазначається, що ці скарби ховали в резервуарах, акведуках, ваді (висохлих річищах) та, безумовно, печерах. Зокрема, трапляються згадки про схов «біля Хароби⁵, що в долині Ахор» та в «загаті в ущелині, що в Кедронській [долині]». Обидва ці місця були частиною розгалуженої системи ваді, що виходили з місцевості поблизу Єрусалима, і рукописи Мертвого моря знаходили в печерах по всій цій території.

З огляду на значний обсяг і чисельність сховищ та особливості їхнього розташування в місцевостях, легко досяжних через систему ваді, що простягнулася від столиці, пошук джерела скарбів неминуче приводить нас назад до Єрусалима. До того ж, у світлі інформації, викладеної в «Мідному сувої», ми можемо помітити безпосередній зв'язок між більш ранніми знахідками поблизу Єрихона і численними манускриптами, знайденими в печерах поруч із Кумраном, що вказує на комплексний та масштабний феномен, витoki якого потрібно шукати в знаменних подіях Першого повстання.

Зазначені відкриття не стали останніми: рукописи, подібні до кумранських, знайшли також у Масаді (на півдні Мертвого моря), під час археологічних розкопок під керівництвом відомого ізраїльського археолога Ігаеля Ядіна. Масив знахідок складався з пасажів із Мойсеевого П'ятикнижжя, Книги Псалмів, Мудрості Сираха (Еклезіяста), фрагментів двох копій Книги Ювілеїв, уривків деяких раніше невідомих літературних творів, а також кількох шматків папірусу, що містили тексти документального характеру, написані давньоєврейською, латинською і давньогрецькою мовами, і, що найбільш вражає, частини так званих «Пісень суботньої жертви», інші фрагменти яких, написані відмінним почерком, були знайдені в печерах № 4 та № 11 в Кумрані за 10 років до цього.

⁵ Інший переклад — «у/біля фортеці», — якщо йдеться не про топонім.

Коли я проаналізував звіти про знахідки в Масаді, що надійшли до Інституту орієнталістики⁶, то не зміг позбутися думки: якою була б імовірна історія інтерпретації відкриттів у Юдейській пустелі, якби розкопки професора Ядіна в 1960-х роках у Масаді *передували* відкриттям у Кумрані, а не навпаки? Факт масових утеч жителів захопленого римлянами Єрусалима до Масаді влітку 70 року н.е. був детально задокументований Йосифом Флавієм. Таким чином, відкриття «Мідного сувою» і юдейських рукописів у Масаді *та* в Кумрані, вкупі з єрихонськими знахідками більш раннього періоду, є важливим свідченням про події, які сталися в Єрусалимі опісля римського завоювання Галілеї восени 67 року н.е.

Описуючи це завоювання і наплив утікачів в Єрусалим, Йосиф Флавій повідомляє, що, хоча деякі жителі міста прагнули війни, проте «багато хто з поміркованих старців не сподівався на майбутнє і оплакував місто так, неначе воно вже зустріло свою загибель».

Як мешканці будь-якого міста, якому загрожувала неминуха облога, жителі Єрусалима, природно, почали ховати коштовні речі й цінні книги, щойно довідалися про ворожі наміри. Як і вказано в «Мідному сувої», вони забрали скарби з Храму та, певно, з інших скарбниць, а також сувої з низки бібліотек, які належали різним сектам, групам, священству Храму або становили приватні колекції, і доклали всіх зусиль, аби врятувати якомога більше артефактів та манускриптів. За свідченням Йосифа Флавія, деякі з цих артефактів схоронили в таємних сховах під самим містом. Інші переправили до Юдейської пустелі — єдиної території, яка станом на 70 рік н.е. ще належала юдеям. Частину зі схованих сувоїв було знайдено у третьому і дев'ятому століттях поблизу Єрихона. Багато текстів віднайшли в період між 1947 роком і серединою 1950-х років в одинадцяти печерах поблизу Хірбет-Кумрану, а окремі рукописи пізніше виявили в Масаді.

Принагідно зазначу, що нещодавно, а саме 14 березня, ізраїльська газета «Гаарец» повідомила, що в Галілеї поблизу Назарета археологи знайшли (цитую) «підземні кімнати і тунелі, збудовані євреями... щоб ховатися від римлян під час повстання 66–70 року н.е.». Це також підтверджує той висновок, що палестинські юдеї

⁶ Інститут орієнталістики Університету Чикаго.

планували свій виступ та вжили *запобіжних заходів*, аби відвернути можливу катастрофу.

Повертаючись до теми сувоїв у цілому, ми мусимо пам'ятати, що теорія про благочестиву безшлюбну громаду переписувачів, які нібито мешкали на території Кумрану, базувалася первісно лише на перших *семи* сувоях, виявлених у 1947 році, а насамперед на тому з них, що отримав назву «**Устав громади**». Проте, на додачу до археологічних знахідок третього і дев'ятого століть, протягом 1950-х років у печерах було знайдено фрагменти понад 800 сувоїв, включаючи *більш ніж 600* не біблійних рукописів, про 90% з яких не траплялося раніше жодних згадок. Безумовно, джерелом такого розмаїття манускриптів могло бути хіба що велике місто. Крім того, погана збереженість більшості фрагментів дозволяє припустити, що початково в печерах було сховано *набагато більше* сувоїв, чимало з яких було повністю втрачено. Ми вочевидь маємо справу з *українським поширенням* явищем схоронення рукописів, що охоплювало принаймні кілька тисяч сувоїв. Окрім того, після відкриття рукописів і публікації їхніх фоторепродукцій ми отримали змогу перерахувати кількість почерків переписувачів: мова йде про понад *п'ятсот* різних почерків, і це наочно доводить, що в рукописній діяльності була задіяна принаймні така ж кількість переписувачів — а не якийсь десяток, який ледве міг би разом уміститися в так званому «скрипторіумі» Кумрану, де буцімто й була створена вся ця сила-силенна манускриптів.

Групу сувоїв, що становить особливий інтерес, складають *філактєрії*, знайдені в деяких печерах. Ці амулети, які містять вірші з Книг Виходу й Повторення Закону, і до сьогодні щодня (за винятком суботи та святкових днів) надягаються побожними юдеями задля дослівного виконання заповідей із Повторення Закону: «І прив'яжеш їх на руку свою, і будуть вони пов'язкою між очима твоїми»⁷. (Поширеність цієї практики за часів античності засвідчують Йосиф Флавій, Євангелія від Матвія тощо). Тексти філактєрій, знайдених у печерах поблизу Кумрану, вирізняє те, що вони не збігаються один з одним — натомість, вони демонструють різні тлумачення приписів щодо того, які саме біблійні вірші слід

⁷ Повторення Закону 6:8.

пов'язувати на руку та чоло. Цей незвичайний феномен зацікавив молодого вченого Давида Ротштейна та змусив його у вичерпній дисертації з цієї теми стверджувати, що «можливість точної ідентифікації adeptів цієї практики протягом пізньої епохи Другого Храму залишається сумнівною, однак видається цілком вірогідним, що до них належали *широкі кола палестинських юдеїв та представників юдейської діаспори*». Іншими словами, схоже, що ці нехитрі клапти пергаменту розповідають ту саму історію, що й археологічні знахідки, про які я згадував вище.

Однак, до сьогоднішнього дня традиційна школа кумраністики не дала відповіді на запитання, яке постає перед кумрано-есеїською теорією внаслідок виявлення настільки відмінних між собою текстів філактерій. Було б абсурдно вважати, що така побожна сектанська громада, керована владним лідером, яка, відповідно до традиційної теорії, мешкала в ізольованій місцині посеред пустелі, толерувала розбіжні тлумачення способу виконання заповідей. Тексти громади «**Яхад**» (означає «єдність»), знайдені в деяких печерах (що, за переконанням певних прихильників традиційної теорії, виконували в цьому сектантському поселенні функцію нормативного корпусу), чітко заохочують до єдиного, уніфікованого дотримання заповідей членами братерства та виступають проти особистих тлумачень.

Ці невеличкі тексти філактерій можна обґрунтовано пояснити, звернувшись до відомого на сьогодні розмаїття догматичних варіацій та релігійних ідей, відображених у рукописах Мертвого моря. Зміст *самих* філактерій також указує на те, що вони були створені групами та особами, пов'язаними з багатьма (а не лише з однією чи двома) різними течіями давнього юдаїзму. Римський тиск на Єрусалим і, зрештою, падіння останнього призвели до того, що юдеї, належні до різних груп та течій, попрямували не тільки на південь, до фортець Іродіона і Масади, але й на схід, до масиву Хірбет-Кумрану (про що ми можемо судити, виходячи з місць схоронення філактерій) та Мертвого моря, і далі — до фортеці Махерон, розташованої на східному березі. (Йосиф Флавій детально зупиняється на розповіді про жахливу долю тих біженців, що втекли до Махерона).

Виходячи з розташування місць, де було знайдено філактерії, ми можемо висловити здогадку, що втікачі з Єрусалима, просуваючись на схід, по дорозі принагідно полишали обереги чи зносили їх у печери. Причин цьому може бути дві: з одного боку, юдеї не могли дозволити римським воїнам знайти на їхніх тілах священні письмена й осквернити їх; з іншого боку, в той час одягання філактерій (які багато юдеїв у часи античності вдягали щодня, окрім суботи і свят) могло пришвидшити смерть юдеїв від рук солдатів Риму. Як нам уже відомо зі свідчень Йосифа Флавія, чимало біженців зрештою досягли Махерона. Римляни переслідували їх, узяли бастіон в облогу, нарешті переконали юдеїв залишити фортецю, пообіцявши не перешкоджати їхньому проходу, а шойно ті вийшли за стіни укріплення, то всі до одного, тисячі людей, були жорстоко знищені римськими військами.

Таким чином, враховуючи всі рукописи Мертвого моря, вкупі з текстами філактерій, та нині відому сукупність археологічних даних, ми доходимо очевидного висновку — рукописи є культурною спадщиною всього палестинського юдейства, представленого низкою груп, сект і прошарків, які стояли біля витоків усього різноманіття релігійних та соціальних ідей. Доки ми не зможемо повністю і компетентно ознайомитися зі змістом цих документів, нам варто утриматися від навімання зроблених категоричних висновків про життя юдеїв відповідної епохи. Більша частина тогочасної літератури й досі вважається втраченою, і навряд чи варто сподіватися, що ми колись отримаємо змогу збагнути всю величність творчої сили юдеїв за часів династії Хасмонеїв та їхніх нащадків. Але ті сувої, що збереглися, хоч би як небагато їх було, неначе біблійна «щогла на вершечку гори»⁸, спонукають нас до нових історичних рефлексій.

Сподіваюся, що мені вдалося пояснити, чому відхід від традиційних поглядів на походження рукописів Мертвого моря є не продуктом звичайнісінької розбіжності поглядів, але радше результатом сукупності пов'язаних і незаперечних фактів, що були невідомі першим дослідникам сувоїв і до сьогодні навряд чи належним чином досліджені їхніми учнями та послідовниками. Ця виняткова ситуація спантеличує не лише мене, а й інших науковців, які дійшли

⁸ Ісаїя 30:17.

висновку, що сформовані в 1950-х роках уявлення щодо рукописів Мертвого моря на сьогодні не є актуальними.

Серед цих науковців я передусім мушу виділити професорів Роберта і Полін Донсель з Університету Лувена. Ще в 1980-х роках Еколь Біблік призначила їх продовжувачами справи покійного отця де Во — тож, вивчивши раніше не оприлюднені артефакти, одержані де Во під час розкопок у Хірбет-Кумрані, вони *дистанціювалися* від його висновків стосовно природи поселення, стверджуючи, що воно не могло слугувати домівкою есеям, і заперечуючи тлумачення призначення всіх споруд та приміщень поселення, впроваджене де Во та його учнями. (За цю відверту неупередженість їх згодом усунули від виконання обов'язків в Еколь Біблік).

Подружжя Донсель прочитало одну з 25 доповідей на конференції, організованій нами в 1992 році в Нью-Йоркській Академії Наук. Саме тоді вперше була здійснена свідома спроба зібрати разом науковців із протилежними поглядами на походження рукописів та природу Хірбет-Кумрану. Конференція відбулася саме після остаточного оприлюднення манускриптів у 1991 році, і, як було вказано у великій статті на шпальтах «Нью-Йорк Таймс», її основна мета полягала в тому, щоб об'єднати дослідників заради правдивого пошуку. Згадуючи про це сьогодні, можна, однак, визнати, що такої мети нам вдалося досягти лише на короткий час — на період самої конференції. Подальші зустрічі з теми рукописів знову проходили в атмосфері розколу на два протиборчих табори. Проте конференція змогла підштовхнути до дальших самостійних роздумів як археологів, так і текстологів, які тепер усе частіше висловлюють своє невдоволення традиційною теорією 1950-х років і прагнуть розглядати сувої та феномен їхнього схоронення в контексті подій Першого повстання і попередніх віх давньої юдейської історії.

Що стосується здобутку ізраїльських археологів, тут слід згадати професора Їзгара Гіршфельда, який ще наприкінці 1990-х років написав кілька статей, а нещодавно оприлюднив вагоме дослідження, в якому він погоджується з подружжям Донсель та відкидає версію про те, що Хірбет-Кумран був місцем релігійної активності. Кілька років тому побачила світ івритомовна праця доктора Рахель

Бар-Натан з Управління старожитностей Ізраїлю, в якій авторка порівнює гончарні вироби Хірбет-Кумрану й інших заселених місць поруч із ним (включаючи хасмонейсько-іродіанські зимові палаци в Єрихоні), та доходить висновку про відсутність між ними суттєвої різниці, через що гончарні вироби Кумрану не можуть слугувати доказом того, що в цьому місці колись мешкала секта аскетичних есеїв. (Цю ж точку зору, виходячи з інших археологічних підстав, раніше висловило подружжя Донсель).

Професор Рахель Еліор з Єврейського університету в Єрусалимі опублікувала книгу (що вийшла івритом і англійською), в якій вона, аналізуючи різні поетичні й містичні тексти Кумрану, спростовує думку щодо їхнього есейського походження, виступає проти ідентифікації Хірбет-Кумрану як поселення есеїв та знаходить підтвердження єрусалимського походження кумранських текстів. Французький автор Бруно Б'юль опублікував розвідку (2004), на сторінках якої він насмівився назвати кумрано-есеїську гіпотезу гіпотезою, і це в країні, в якій зародилася традиційна кумраністика. У своїй книзі він ставить доречні запитання кільком кумраністам, послідовникам традиційної теорії, та декому з тих дослідників, що займають протилежну позицію. Відповіді на ці запитання стануть відкриттям для тих читачів, кого не злякають питома галльські хитросплетіння його оповіді. Нещодавно вийшло нове доповнене видання чудового англійського перекладу рукописів, в якому професор Майкл Вайз і його співавтори, Ебегг та Кук, стверджують: «надалі все більше... стає зрозуміло, що археологія Кумрану не може витримати вагу теорії, яку вона надто довго мусила підтримувати». Вони зауважують: «Навіть найбільш ревні прихильники стандартної моделі починають визнавати, що... надалі навряд чи можна обґрунтовано обстоювати ідею міцного зв'язку між поселенням [Кумрану] та сувоями, в той час як зв'язок між ними вельми слабкий». Натомість, враховуючи наявні знахідки, я вимушений заявити, що в цьому випадку немає підстав вести мову навіть про слабкий зв'язок.

Варто відзначити, що 30 липня 2004 року газета «Гаарец» опублікувала статтю, в якій зазначала, що «результати десяти років розкопок у Кумрані спростовують його зв'язок з есеями». У статті повідомлялося, що два ізраїльські археологи, Юваль Пелег і Їцхак

Маген, члени Управління старожитностей Ізраїлю, «щойно завершили десятий сезон археологічних робіт у Кумрані» й дійшли висновку, що «есеї ніколи не мешкали в Кумрані та не були авторами сувоїв». Знахідки зазначених археологів частково були презентовані на конференції 2002 року, організованій в Університеті Брауна доктором Катаріною Галор. Доповідачі здебільшого висловлювалися на користь заперечення традиційної теорії походження рукописів, тож журналіст «Нью-Йорк Таймс» у статті, присвяченій конференції, відзначив, що традиційна кумрано-есеїська теорія існує за рахунок «хиткого консенсусу». Ще в одній статті, опублікованій недавно в «Таймс», стверджується, що «Незважаючи на все більшу хвилю ревізійністських поглядів, інші дослідники... сувоїв продовжують захищати есеїську гіпотезу, хоча і з меншою впевненістю та вдаючись по певних коригувань». Тези Браунівської конференції були нещодавно опубліковані, і я сподіваюся, що це заохотить прибічників традиційної теорії не лякатися останніх знахідок та не відкидати їх категорично, а натомість сприйняти їх неупереджено, розглядати й обговорювати їх у розважливій дискусії з їхніми опонентами, як ми хотіли цього на конференції в Нью-Йоркській Академії в 1992 році.

Нарешті, ось мої висновки, що постають у світлі всієї сукупності даних. Рукописи Мертвого моря фактично змальовують низку духовних факторів, що породили ті події, які згодом вилилися в Перше повстання. Ми можемо дослідити складну еволюцію юдейської думки від її зародження у вигляді Мойсеєвої віри аж до появи нових релігійних і соціальних цінностей. Ця еволюція завершилася протиборством між різними групами й особами. Безперестанний обмін ідеями породив атмосферу пристрастей і фанатизму в Юдейській Палестині, що, зрештою, призвело до воєнного протистояння римському володарюванню. Пристрасті вирували в усіх тих регіонах Палестини, де знаходилися великі юдейські поселення. Передусім це стосувалося Єрусалима, релігійної і політичної столиці, де напруження досягло своєї кульмінації⁹.

Єрусалим був для Риму ласим шматком. І не лише тому, що він уособлював юдейський устрій. Римляни усвідомлювали, що сла-

⁹ Див. ілюстрацію 3 наприкінці лекції.

ветне своєю непереборною волею до життя місто продовжує нести язичницькому світові послання: на кінець днів станеться так, що мечі Риму, які підкорили собі велику частину світу, перекують на лемеші, і всі народи полинуть до Єрусалимського Храму (див.: Ісаїя 2:2–4, Михей 4:1–4). Юдеї, зі свого боку, боялися, що римляни намислять зруйнувати Храм, матеріальне втілення юдейських ідеалів. Вони сподівалися, що, врятувавши свої колекції сувоїв і в такий спосіб вберігши слова, які виражали їхні вірування та прагнення (себто в прямому сенсі ховаючи ці слова, доки загроза не мине), вони наблизять час, коли послання юдеїв і юдаїзму до народів світу знову буде почуто.

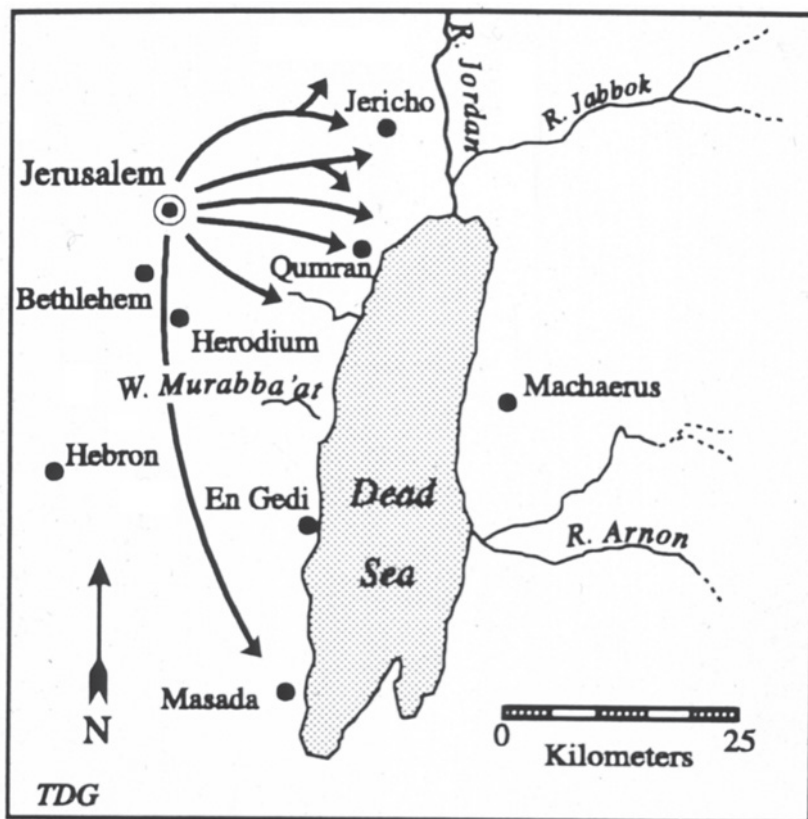
Тож схоронення писань юдеями в часи Першого повстання виникає перед нами як акт розпачу, що має історичне значення. Докладені до цього зусилля зумовили той факт, що юдейські священні книги та багато інших письмових документів палестинського юдейства отримали шанс зберегтися до нашого часу. Коли Храм згорів, а вулиці Єрусалима сповнилися кров'ю, хто міг подумати, що дочірня релігія, породжена в доволі закритому юдейському середовищі, запозичить ці священні книги та інші писання, а згодом почне процвітати та до такої міри витворить увесь західний світ? Хто міг тоді уявити, що на самих юдеїв, як і на те послання, що вони несуть, чекає повернення до буремного життя та новий розквіт духу?

Фото 1. Хірбет-Кумран. Фото з особистого архіву Нормана Голба

Фото 2. Хірбет-Кумран. Гаданий скрипторіум.
Фото з особистого архіву Нормана Голба

Илюстр. 3. Географічне відтворення теорії ерусалимського походження рукописів Мертвого моря. Ілюстрація надана Норманом Голбом

Норман Голб

професор єврейської історії і цивілізації Інституту орієнталістики Університету Чикаго, відомий фахівець у галузі дослідження єврейських манускриптів. Викладав у Вісконсинському, Гарвардському, Тель-Авівському університетах. Восени 2006 року прочитав три відкриті лекції в Національному університеті «Києво-Могилянська академія». На його професійному рахунку – єрусалимська теорія в кумраністиці, виявлення і видання так званого «Київського листа» X століття. Є автором численних публікацій з гєбраїстики і медієвістики, зокрема книг «Хто написав рукописи Мертвого моря: у пошуках таємниці Кумрану» (1995), «Євреї середньовічної Нормандії: соціальна та інтелектуальна історія» (1998), співавтором (разом з Омеляном Прицаком) книги «Хозарсько-єврейські документи десятого століття» (1982). Зазначені праці були видані мовою іврит, а також французькою, англійською, німецькою, португальською, голландською, російською та японською мовами. З 2012 р. Н. Голб є членом редакційної ради щорічника «Judaica Ukrainica», який видається в НАУКМА.